

Гамалія К. М.,
кандидат історичних наук, доцент
Київського національного університету культури і мистецтв

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ ГОРОДЯНИНА У ДАВНЬОМУ КИТАЇ: СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ ТА ЕСТЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Автором показано, що формування та поступове підвищення рівня урбанізації у Давньому Китаї супроводжувалися інноваціями в сфері матеріальної та духовної культури.

Ключові слова: Китай, урбанізація, традиція, інновація, культура

Автором показано, что формирование и постепенное повышение уровня урбанизации в Древнем Китае сопровождалось инновациями в области материальной и духовной культуры.

Ключевые слова: Китай, урбанизация, традиция, инновация, культура.

The author shows that the formation and the gradual increase of the level of urbanization in Ancient China were accompanied by innovations in the field of material and spiritual culture.

Key words: China, urbanization, tradition, innovation, culture.

Історія розвитку культури нероздільно пов'язана з урбанізацією, оскільки, як зазначав російський архітектор В. М. Семенов, “місто є тією необхідною формою, в якій тільки і могла розвинутиися відома нам культура” [1; 4]. Еволюцію розуміння сутності міста як феномену культури з урахуванням особливостей етнічних груп відмічав ще Данте в XIV ст. З XIX ст. відомий вислів К. Маркса: «Історія класичної стародавності – це історія міст», а подальшу розробку теорії цивілізації та пов'язаних з нею міст можна знайти в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» [2]. Систематичне наукове вивчення міста розпочалося у першій чверті XX ст., коли з'явилися ґрунтовні дослідження А. Бюхнера, М. П. Анцифірова, А. Вебера, П. Парка та ін. Ці праці заклали основи подальшого розвитку урбаністики. У другій половині XX ст. до проблем еволюції міста зверталися зарубіжні та вітчизняні учені: Г. Чайлд, Л. Мамфорд, Р. М. Адамс, В. Л. Глазичев, Ю. В. Андреев та ін. Багаторічні дослідження в галузі урбаністики беззаперечно доводили, що «подібно до інших універсальних історичних категорій, таких як держава, класи, приватна власність, місто пройшло досить довгий шлях розвитку, перш ніж стало самим собою не тільки номінально, а й субстанційно» [3; 5].

Міста, ці “вогнища урбанізації”, були осередками культури, через зразки зодчества та особливості побуту мешканців можна відтворити історичне минуле певних країн – окремих ланок загальнолюдської цивілізації. Нині, в епоху зростаючих темпів урбанізації та прогресуючої глобалізації, співставлення цивілізацій різного часу та місця існування, а також культур різних етносів є, безумовно, актуальним [4]. Результати дослідження

елементів міської культури корисні не тільки для історії та соціології, а й для інших галузей гуманітарного знання. Вони виступають фундаментом історії мистецтва, оскільки “провідними видами мистецтва було зодчество та супроводжуюче життя і смерть людини коло предметів декоративно-прикладного мистецтва” [5; 175]. Вивчення побуту жителів міст різних країн, складу їхньої їжі, еволюції одягу, трансформації інтер’єру житла, особливостей родинних зв’язків допомагають формуванню етнологічної складової людської культури. Розуміння давнього періоду людства стає більш повним при спостереганні постійного підвищення рівня урбанізації на теренах перших цивілізацій.

Однією з найдавніших цивілізацій Давнього Сходу була китайська, що виникла у долині великих річок – Янцзи та Хуанхе. За типом своєї організації вона належить до традиційних цивілізацій, які відзначаються уповільненими темпами соціальних змін. Інновації, що відбуваються у надрах традиційного суспільства, не виходять за межі усталених, апробованих впродовж віків стереотипів. Міцність традицій китайської держави відмічав Г. Гегель у своїй “Філософії історії”, зазначивши, що “...держави китайської пари річок виявляється єдиною міцною державою у світі. Завоювання не можуть завдати ніякої шкоди такій державі... навпаки, від держав, розташованих біля Тигру та Євфрату, вже не залишається нічого, окрім купи цегли. А царство єдиного Нілу знаходиться тільки під землею, у вигляді його німих мумій, яких тепер розвозять по всьому світу, та їх величних чертогів” [6; 110].

Феномен тисячолітньої усталеності давньокитайських традицій російський синолог Л. С. Васильєв пояснював так: “Тривалість і безперервність історії Китаю впродовж тисячоліть, вельми помітні на фоні історії багатьох інших народів, значною мірою пояснюються міццю історико-культурної традиції та її специфікою – гіпертрофованим шануванням китайцями свого минулого” [7; 5]. Звідси випливає, що дослідження послідовних етапів розвитку китайської цивілізації може сприяти виявленню некардинальних, поступових змін, які супроводжували еволюцію культурологічних процесів на території Китаю.

Визначною подією у дослідженні історії давнього Китаю стало відкриття у 1921 р. шведським археологом Ю. Г. Андерсоном (J. G. Andersson) пам’ятників культури розписної кераміки, яка одержала назву культури Яншао (Jangshao). Ця культура існувала у IV–III тис. до н. е. у Північному Китаї, по середній течії річки Хуанхе. Археологічні роботи, проведені у 1953–1956 рр. китайськими дослідниками, виявили залишки неолітичного поселення, приналежного до культури Яншао, поблизу селища Баньпо. Прадавнє поселення займало площу близько 7000 м², було оточено ровом у 300 м довжини та 2 м глибиною, який захищав мешканців від нападу диких тварин і водночас слугував водостоком при зливах. За ровом розташовувався могильник та знаходилися печі для обпалювання кераміки. В межах обнесеної ровом території були розкопані 24 будинки та 163 господарчі ями. Невеличкі однокімнатні будинки прямокутної чи округлої форми мали площу 20 м². Зводились вони за методом каркасно-стовпової конструкції: стіни робились з вертикальних жердин, вкритих соломною та очеретом і обмазаних глиною. Заглиблена у землю підлога теж покривалась глиною, змішаною з рубленою соломною. В центрі поселення, на платформі 20 x 12, 5 м, розташовувалась будівля зі стінами метрової товщини, яка, на думку вчених, могла мати культове призначення [8].

Посередині житлового будинку знаходилося вогнище для приготування їжі. Побутові об'єкти, зокрема глиняний посуд, поєднували утилітарну та естетичну функції. Розписана, а потім обпалена червона або світла кераміка була орнаментована переважно геометричними візерунками, іноді спіралеподібними, проте зустрічалися і зооморфні зображення – птахів, риб, тварин. Окрім зручного житлового приміщення та яснобарвної кераміки побут мешканців прикрашали предмети дрібної пластики: глиняні розфарбовані голови антропоморфних фігурок та статуетки птахів і звірів. Численні знахідки пряслиць та кістяних голок свідчили про те, що давні швачки дбали про пошиття одягу. Матеріалом для ткання були коноплі. Прикрасами слугували намиста та браслети з кісток та мушлів. Залишки каші з чумизи, знайдені в одному з посудів, показують, що жителі поселення споживали цей вид проса. М'ясний раціон забезпечували одомашнені свині та собаки, а також дикі олені і бамбуковий щур. Риболови постачали чималу кількість риби: археологами було знайдено кістяні гачки, кам'яні грузила та наконечники гарпунів.

Скромні дари супроводжували на той світ покійних: до могили клали трохи розписного посуду і нечисленні прикраси. Кількість і якість поховальних дарів, призначених для кожного покійника, були однакові: рівень благоустрою жителів ще не відрізнявся. Дітей ховали не на кладовищі, а безпосередньо на території поселення, у великих жбанах.

Ретельні дослідження вчених різних країн дозволили створити картину стійкої збалансованої економіки та благоустрою, властивих ранньоземлеробським громадам. На основі численних знахідок матеріальної культури Яншао у Баньпо відкрито перший у Китаї музей доісторичної культури під відкритим небом, в якому китайці та численні туристи можуть на власні очі пересвідчитись у доволі високому рівні життя Китаю епохи пізнього неоліту.

У III–II тис. до н. е. культуру Яншао змінила інша неолітична культура – Луншань, відкрита китайським ученим Лян Си-Юнем у 1928 р. Луншанські поселення зазвичай розташовувались на узвишсях, поблизу річкових долин, іноді в межах видимості одне від одного. Технологічні інновації будівельної справи полягали у способі зведення фундаментів і стін шляхом укладання шарів щільно утрамбованої землі, набитої в рами з дощок. Такий спосіб відкривав можливості для розвитку монументальної фортифікаційної архітектури: деякі поселення оточували міцні стіни, розширені донизу. Так вже у період неоліту китайці почали завойовувати репутацію найкращих на Землі будівничих стін. Житло ззовні обмазувалось крейдою, а всередині знаходились лежанки, що обогрівалися – такі лежанки і зараз можна побачити у Північному Китаї.

Проте основні інновації луншанського періоду були пов'язані зі спеціалізацією ремісничої діяльності, перш за все гончарства. Винахід гончарного кругу швидкого обертання дозволив налагодити масове виробництво гончарної продукції, і тепер основна увага приділялася не розпису, а досконалій формі виробів. Саме в цей період з'явилися вази на ніжках, а також так звані “триподи” – посудини на трьох ногах, що нагадують вим'я. До того ж майстри навчилися робити глиняну суміш такої якості, що дозволяла формувати посудини з тонкими (до 2 мм) стінками, близькі за своїми показниками до порцелянових виробів. Кераміка була переважно монохромною – сірою або чорнолаковою, через що луншанську культуру іноді називають “культурою чорної кераміки”.

Відбувалася також інтенсифікація сільського господарства за рахунок поширення серпів у формі півмісяця, кам'яних або зроблених з мушлів, і тепер після кількох десятиліть хазяйнування селянин мав переходити на нове поле. Культурна дифузія через мігрантів з Центральної Азії призвела до появи нових зернових культур – пшениці та ячменю, нових видів одомашнених тварин (кіз, корів, овець) та птахів (курей).

У луншанський період з'явилася практика скапулімантії – ворожіння на кістках. Лопатки тварин обпалювались до появи тріщин, форма яких витлумачувалась як відповідь богів на запити клієнтів. На кістках для ворожіння, знайдених при розкопках, трапляються зображення міфічних (фенікса, дракона) та реальних (слона, буйвола, птахів) істот, а також якісь позначки, які китайський археолог Лю Фенцзюнь вважає першими відомими в історії Китаю ієрогліфами.

Серед зміни у соціальній сфері слід назвати посилення диференціації населення за величиною багатства, що позначилося у появі могил з великою кількістю поховального інвентаря; у збільшенні ролі ритуалів і відповідно з цим значення жерців; у посиленні насильства, як зовнішнього (з боку нападників), так і внутрішнього (з боку багатіїв та жерців).

Наступною ланкою неперервного культурного та соціального розвитку давнього Китаю став комплекс Ерлітоу – велике поселення раннього бронзового віку (1850–1650 рр. до н. е.), відкрите у 1957 р. поблизу однойменного села провінції Хенань недалеко від важливого сучасного центру Чженчжоу. Розкопки городища, що продовжувалися у 1960–1964 рр., виявили залишки поселення протоміського типу площею 2,4 x 1,9 км. Посеред нього знаходиться велика земляна платформа Т-подібної форми, зведена лушанським способом (з трамбованої землі), площею майже в 1 га, що дорівнює величині ранньоземлеробських поселень часів Яншао. Збереглися також залишки стін та сліди дерев'яних стовпів-колон по периметру. Така будівля вже є прикладом монументальної архітектури і вимагає концентрації значної кількості робочих рук. Навколо палацового комплексу розміщувались будинки жителів, сміттєві ями, льохи, колодязі, печі ремісників, що доводить приналежність Ерлітоу до поселень ранньоміського, а не сільського типу.

Восени 1972 та 1973 рр. розкопки продовжилися, в результаті чого площа розчищеної ділянки досягла 5900 м². Територія палацу виявилася майже правильним прямокутником зі сторонами 108 та 100 м. Стіна кріпилася на дерев'яному каркасі та 87 стовпах діаметром у 14–17 см., встановлених на відстані близько 1 м один від одного. Повздовж західної стіни йшла галерея з односхилою стріхою. Палац, галерея, двір, стіна-огорожа та восьмиаркова брама склали палацовий комплекс, датований за радіокарбонним аналізом 1245± 90 рр. до н. е. [9]. Цей комплекс, що належить до пізньонеолітичної культури Ерлітоу, є раннім з відомих нині решток палацових споруд на території Китаю. Конфігурація залишків Ерлітоу, відмінність між палацовими спорудами та будинками простих жителів свідчать про досить виражену стратифікацію населення, що склалася в результаті процесу розділення суспільства на бідних і багатих. На це вказують також поховальні обряди: зустрічаються не тільки гробниці з різноманітним поховальним інвентарем, а й просто ями з купою кістяків у різних позах без жодних супроводжуючих предметів.

При переході від неоліту до ранньобронзового віку помітно змінився не тільки якісний склад суспільства, а й деякі грані його культури. Розташування гончарних печей вказує на територіальну концентрацію керамічного виробництва, на виділення місць для спеціалізованих майстерень. Багато орнаментована чорна, сіра та біла нефарбована кераміка оздоблюється за допомогою штампів, на яких зображені дракони, скорпіони, риби. З'являються нові форми виробів, зокрема триподи з рукояткою, тетраподи, горщик-паровик.

Але найбільш промовистою рисою культури Ерлітоу була поява бронзолivarного виробництва, до того зовсім невідомого у давньокитайському регіоні. Свідченням цього стали знайдені уламки топильних тиглів, керамічних форм для литва та шлаків. Серед численних знахідок бронзових виробів є ножі, наконечники стріл, риболовні гачки, дзвіночки. Високого рівня технології вимагало вироблення багато орнаментованих бронзових глеків та келихів для вина.

Наприкінці XIX ст. любителі старовини звернули увагу на кістки тварин та панцирі черепах з вирізьбленими на них позначками, які часто знаходили у місцевості Сяотунь. У 1928 р. Китайська академія наук організувала тут першу археологічну експедицію, результатом роботи якої стало виявлення ознак першої цивілізації Східної Азії. Знайдені тексти свідчили, що на місці давнього городища знаходилось "велике місто Шан", столиця держави Шан (альтернативна назва Ін), завдяки чому відкрита цивілізація, датована XVIII–XI ст. до н. е., одержала назву Шан-Інь.

Утворення першої ранньокласової держави на території Китаю проходило нелегко, влада переходила від однієї династії до другої, і відповідно до цього неодноразово з місця на місце переносилася столиця. За свідченням видатного давньокитайського історика Сима Цяня, у 1300 р. до н. е. столицю було перенесено на місце, де нині знаходиться місто Аньян [10], і з цього часу розпочинається період, який назвали аньянським (XIV–XII до н. е.), що вважається часом розквіту шан-інської цивілізації. Досить детальна характеристика цього періоду стала можливою завдяки знайденим численним артефактам, а також відомостям, отриманим з ієрогліфічних написів на інських кістках для ворожіння.

Великі поселення, які виникли у періоді Шан-Інь, мали всі атрибути, необхідні для того, щоб характеризувати їх як справжні міста. Місто Ін, що знаходилося на території сучасного Аньяну, мало чітке геометричне планування, розділялося на квартали, було оточене стінами висотою до 10 м і шириною до 20–30 м у нижній частині, його перетинала вимощена камінням дорога. При розкопках аньянського городища було знайдено до 50 залишків фундаментів прямокутних багатокімнатних будинків-палаців, найбільший з яких досягав площі 27 x 9 м² і мав 1 м у висоту. Фундамент (платформа-стилобат) споруджувався методом хан-ту – укладанням шар за шаром трамбованої землі. Стіни зводилися з дерев'яних конструкцій, обмазаних глиною. На деяких платформах збереглися залишки стовпів-колон, в основу яких для міцності клали камінні чи бронзові пластини. До будинків заможних городян підводилася вода за допомогою дерев'яних жолобів. Дороги навколо будинків вимощувались камінням або керамічною плиткою. Будинки незаможних городян були меншими за розмірами, мали обшиті дошками глинобитні стіни товщиною у 55–110 см і більш тонку внутрішню

перегородку, що розділяла будинок на дві половини. Стріха обмазувалась глиною і вкривалась очеретом чи соломою. Інтер'єр давньокитайського будинку був гранично спрощеним. Предметами обладнання слугували плетені циновки, розстелені на підлозі для сидіння, низенькі столики, на які подавали їжу, та ліжка, на яких спали або сиділи. У кутку кімнати знаходилося вогнище.

Поряд з деякими великими будівлями, можливо культового призначення, розміщувались захоронення. Найбільш крупні, “царські” могили – хрестоподібні у плані ями з центральною камерою, де знаходився подвійний розписний саркофаг, інкрустований перламутром. Чотири бокові камери з виходом назовні заповнювались численними предметами поховального інвентарю: дорогоцінними прикрасами з нефриту, золота, яшми, бронзи, а також речами побуту. Тут же знаходилися десятки, а іноді й сотні людей, яких убивали для супроводу покійного. Будівництво таких великих об'єктів, як могили-саркофаги, палаци та могутні міські стіни потребували не тільки великої кількості некваліфікованої робочої сили, а й фахівців різного профілю і високої кваліфікації, з навичками архітектурної майстерності.

Висока кваліфікація була потрібна і представникам інших спеціальностей – зброярам, ювелірам, гончарам тощо. Слід враховувати те, що ремесло культури Шан-Інь вже поділялося на дві сфери: звичайну побутову, що задовольняла потреби простого люду, і престижну, для обмеженого кола аристократів. У зв'язку з цим особливо помітні зміни спостерігалися у виготовленні предметів мистецтва, чому сприяло удосконалення технології бронзового литва. Вироби з бронзи прикрашалися орнаментом у “звіриному стилі”, набагато збільшився їх асортимент. Предмети, зроблені з кістки та дерева, вкривалися тонким різьбленим орнаментом. Центральне місце в цьому орнаменті займала маска тао-те – монстра з великими опуклими очима, без нижньої щелепи. Можливо, це було зображення інського верховного божества-першопращура Шан-ді або ж дракона, який відповідає за дощ. Окрім нього зустрічалися досить реалістичні зображення змій, риб, цикад, сов, слонів, тигрів, а іноді і людей [11].

У цей період у Китаї розгорнулося вирощування тутового шовкопряду і виготовлення шовкової тканини. Шовк фарбували у яскраві кольори і шили гарний святковий одяг для аристократів. Для селян одяг виробляли з грубої полотняної тканини. Важливим компонентом одягу був халат, “не такий короткий, щоб було видно тіло, і не такий довгий, щоб волочився по землі”. Його треба було підперізувати “не так низько, щоб пасок давив на стегна, і не так високо, щоб він давив на ребра”; пасок кріпився застілкою, а вільні кінці звішувались донизу. Зимові халати підбивалися підкладкою з шовкової вати. Частиною костюму китайців був також шкіряний фартух, а штанів на той час вони не носили. Проте вважався обов'язковим головний убір, якого чоловіки не знімали навіть за столом. Взуття було двох типів: на дерев'яній та м'якій підшві. Одягали його на босу ногу і знімали, коли входили в дім.

Високого розвитку досягло у Шан-Інь землеробство: на зміну мотичному часів неоліту прийшло борне, родючі землі річкової долини не потребували поливу, до того ж їх можна було засівати кожен рік без перерви. Асортимент вирощуваних споживних культур був багатий: рис, пшениця, чорне просо, чумиза, боби, квасоля. У I тис. до н. е. давній спосіб варки круп на воді витіснився варкою на пару, і це складало основний

компонент їжі, що називався “фань”, як і у сучасній китайській мові. До нього в окремі чашці подавали м’ясо та овочі. М’ясні страви для аристократів були досить вигадливими: свинина, запечена з фініками; яловичина, вимочена у вині і тонко нарізана; смажена з оленини [12].

На аньяньському етапі давньокитайської цивілізації з’явилася розвинена система письма у вигляді складних ієрогліфів. Отже, основними інноваціями епохи Шан-Інь можна вважати монументальне будівництво (палаці, міські стіни, могили-мавзолеї); ієрогліфічну писемність; розвинене зображувальне мистецтво (“звіриний стиль”, кам’яна скульптура); новий вид ритуалів (масові людські жертви під час захоронення) [13].

Найвищого підйому цивілізація Давнього Китаю досягла у III ст. до н. е. – III ст. н. е., коли дрібні розрізнені царства об’єдналися у могутню імперію, на чолі якої стояла спершу династія Цинь (221–207 рр. до н. е.), а потім Хань (206 рр. до н. е. – 220 рр. н. е.). Переворот, що здійснився у період Цинь-Хань, повністю знищив феодалну систему, замінивши її централізованою монархією.

Шихуан-ді, прийнявши титул “Першого імператора”, сподівався, що його династія правитиме впродовж “десяти тисяч поколінь”, але вона загинула через кілька років після його смерті. Проте за роки свого царювання він встиг зробити досить багато. Були введені стандарти міри та ваги для полегшення торгівлі; стандартизована довжина осей у возів, що мали проїжджати по наїжджених коліях; уніфіковані різні стилі написання ієрогліфів [14]. В той же час у 213 р. до н. е. за його наказом були спалені всі давні книги і покарані вільнодумці, прибічники конфуціанства. Головний принцип правління країною часів царства Цинь виголошував: “Істинна добродетель веде своє походження від покарання”.

У 214 р. до н. е. для захисту від нападів з півночі почалось централізоване зведення Великої китайської стіни. Ця монументальна споруда довжиною більше 300 км мала 10 м у висоту і 5–8 м у ширину. Це була не тільки глинобитна фортеця з численними сигнальними баштами, а й дорога, що проходила крізь важкодоступні гірські хребти. Велика китайська стіна була єдиною у своєму роді кріпосною спорудою, що захищала не місто, а цілу країну, відокремлюючи замкнений світ китайської культури від посягань північних “варварів”. На будівництві працювало майже 500000 людей – засуджені злочинці та люди, зігнані з усіх провінцій, які називали цю будову “стіною сліз”. Велика китайська стіна, яка у 1987 р. увійшла до списку культурної спадщини ЮНЕСКО, стала символом ізоляціонізму та традиціоналізму Китаю.

Чимало людей працювало на прокладанні доріг та будівництві міст. Обнесени стінами і обкопані ровами, міста мали високі сторожові вежі. Прямі, як стріли, магістралі перетинали їхню територію, а повздовж головної вісі розміщувались палацові комплекси довжиною до 10 км. Будівельним матеріалом, як і раніше, слугувало дерево, але дахи вже робилися з черепиці. На жаль, такі споруди були недовговічними і не збереглися, але про їх вигляд дають уяву глиняні моделі, знайдені у тогочасних похованнях. Будинки заможних городян були дво- або триповерховими, з критими ворітьми та кутовими башточками, двір обводився стінами.

Суворі регламентація, властива всьому суспільному ладу Китаю, поширювалась і на містобудівництво. Спеціальні трактати передбачали квадратний план міста, наявність

9 широтних і 9 меридіональних вулиць, лімітували периметр кріпосних стін. Палац правителя повинен був знаходитися строго у центрі міста, в центральному кварталі мали селитися привілейовані особи, а в інших – прості городяни, по 100 чоловік у кожному. Загальна чисельність населення внутрішнього міста мала складати 300 осіб. Сади та городи розміщувалися між внутрішніми та зовнішніми стінами.

Чимало уваги приділяв Шихуан-ді будівництву гробниці, “достойної першого імператора”, заклавши справжнє підземне місто. Але невдовзі він забажав не покоїтися в могилі, а жити вічно. Гробницю закрили товстим шаром землі, а імператор почав приймати препарат ртуті для досягнення довголіття. Рекомендації лікарів виявилися хибними, і він помер у 50-річному віці. На той світ імператора супроводжувала армія теракотових воїнів та тіла його дружин, які виявилися бездітними, через що стали заупокійними жертвами.

Перший імператор династії Хань Лю Бан продовжував посилювати політику та економіку країни. Аристократична знать володіла великими ділянками землі, розкішними палацами і чималою частиною економічного прибутку держави [15]. Владу феодальної аристократії Лю Бан змінив чіткою адміністративною системою, розділивши територію на 143 наділи, які роздав найбільш вправним чиновникам з правом передачі за спадком. Через великий Шовковий шлях була налагоджена торгівля з країнами Західної Азії. У 105 р., коли Цай Лунь винайшов спосіб вироблення паперу, було організовано паперове виробництво.

Певні інновації відбувалися і в будівельній справі. Продовжувалася традиція зведення циклопічних побудов: Великої стіни, грандіозних палаців. Збільшилося число кількоповерхових будинків, налагоджувалася каналізаційна система: під час розкопок у провінції Хунан знайдений унітаз зі зливом, датований 100 р. до н. е. Широкі чотирикутні дахи, які до того були прямими, на кінець періоду Хань почали злегка підійматися з кутів, що надавало їм красу і легкість, подібну до крил птаха у польоті. Культура Цинь-Хань, що завершувала період існування давнього Китаю, заклала основи наступної далекосхідної системи архітектури та містобудівництва.

Період Хань став завершенням давньої історії Китаю, в процесі еволюції якої була створена розвинена урбаністична цивілізація та запроваджена бюрократична адміністративна система, яка потім більше двох тисячоліть залишалася фундаментальною інституціональною базою китайської імперії.

Література:

1. Семёнов В. Благоустройство городов / Владимир Семёнов. – М., 1912. – 184 с.
2. Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ: Сб. науч. тр. / Ф. Энгельс – Киев : Наук. думка, 1984. – 255 с.
3. Андреев Ю. В. Ранние формы урбанизации / Ю. В. Андреев // Вестник древней истории. – 1987. – № 1. – С. 3–18.
4. Лазарева И. В. URBI ET ORBI : Пятое измерение города / И. В. Лазарева. – М. : ЛЕНАНД, 2006. – 80 с. (Теоретические основы градостроительства)
5. Дмитриева Н. А. Искусство Древнего мира / Н. А. Дмитриева, Н. А. Виноградова. – М. : Детская л-ра, 1989. – 207 с.
6. Гегель Г. Сочинения. – Т. 8. Философия истории / Георг Гегель; [пер. с нем. А. М. Родена] / ред. Ф. А. Горохов. – М. –Л. : Соцэкгиз, 1935.
7. Васильев Л. С. Древний Китай. – Т. 1. Предыстория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до VIII до н. э.) / Л. С. Васильев. – М. : Изд-во «Восточн. л-ра» РАН, 1995. – 379 с.
8. Массон В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. –

Ленинград, 1989. **9.** Кучера С. Китайская археология 1965–1974 гг. : палеолит – эпоха Инь. Находки и проблемы / Станислав Кучера / отв. ред. М. В. Крюков. – М. : Наука, гл. ред. вост л-ры, 1977. – 268 с. **10.** Сыма Цянь. Исторические записки («Ши цзи») / Сыма Цянь ; [пер. с кит. Р. В. Вяткина и В. С. Таскина]. – Т. 1. – М. : Наука, Гл. ред. вост. л-ры, 1972. – 438 с. (Памятники письменности Востока. XXXII, 1). **11.** Васильев В. С. Некоторые проблемы древнейшей истории Китая (Генезис цивилизации в бассейне Хуанхэ – формирование основ материальной культуры и этноса) / В. С. Васильев. – Автореф. на соискание степени д-ра ист. наук по спец. 07.00.07 – этнография. – М., 1974. – 43 с. **12.** Крюков М. В. Древние китайцы : проблема этногенеза / М. В. Крюков, М. В. Софронов, Н. Н. Чебоксаров / отв. ред. А. С. Переломов, Н. Н. Чебоксаров. – М. : Наука, Гл. ред. вост. л-ры, 1978. – 342 с. **13.** Васильев Л. С. Генезис древнекитайской бронзы и этнокультурные связи Инь / Л. С. Васильев. – М. : Наука, 1964. – 7 с. **14.** Фицджеральд Ч. П. Китай. Краткая история культуры / Чарлз Патрик Фицджеральд ; [пер. с англ. Р. В. Котенко] / ред. Е. А. Торчинов. – СПб. : Изд-во «Евразия», 1998. – 465 с. (Пилигрим). **15.** Васильев Л. С. Древний Китай. – В 3-х тт. – Т. 2. Период Чуньцю (VIII-V вв. до н. э.) / Л. С. Васильев. – М. : Изд-во «Вост. л-ра» РАН, 2000. – 623 с.